

تاریخ بشر، بنا بر تعریف رایج، با کتابت آغاز می شود. پیش از عصر کتابت، دوره ما قبل تاریخ قرار دارد. با اینکه باستان شناسانی که با دوره ما قبل تاریخ سر و کار دارند تلاش های بسیاری را برای افشای جنبه های مهم توسعه جمعی نوع بشر در مراحل اولیه آن انجام داده اند، هنوز پرده ابهام غیر قابل نفوذی در برابر واقعیت درونی انسان ما قبل تاریخ وجود دارد و تنها از طریق منابع مکتوب است که مورخ می تواند به کشف اندیشه ها و احساسات درونی انسان های نسل گذشته، چه گمنام و چه نامدار، امید داشته باشد. و بر این اساس می تواند با آنها به صورت افراد بشر کاملاً ارتباط برقرار کند، درست همان طور که ما با افراد معاصر خود در وهله اول، از طریق اظهارات شفاهی یا کتبی آنها ارتباط پیدا می کنیم. هر چه منابع بیشتری برای ارزیابی شرایط زندگی نسل های پیشین نوع بشر در اختیار مورخ قرار گیرد باز هم به ناچار مهم ترین منبع برای او کلام ثبت شده زمان های پیشین است.

تمدن اسلامی در اوان دوران خود به میزان بالایی از سواد دست یافت، زیرا مسلمانان اولیه نسبت به تاریخچه خود به عنوان جامعه ای مذهبی و برگزیده علاقه مند و مشتاق بودند و به ثبت آن در سطحی گسترده، با توجه به جنبه های مادی و معنوی آن اهتمام ورزیدند. علایق و کنجکاوی آنها تا حدودی از محدودیت های گذشته آنها فراتر رفت و آنها برخی از سنتهای ادبی عرب پیش از اسلام را که سینه به سینه نقل شده بود، مانند اشعار پیش از اسلام و افسانه های جنگ های عرب (ایام العرب) مکتوب کردند. سپس به بخشهایی از میراث فکری و فرهنگی مردمی که بر آنها غلبه یافته بودند، علاقه مند شدند و برخی از آنها را در ترجمه های عربی حفظ کردند. پس از آنکه نظام های فکری و مکاتب متعدد در میان آنان رشد یافت، به توسعه و حفظ سنت ادبی ویژه خود اهتمام ورزیدند.

نسخه های خطی در پژوهش های تاریخی و تصحیح متون

ویلفرد ف. مادلونگ*

مترجم: فریدون آزاده**

چکیده: وجود منابع مکتوب مورخان را به کشف رازها و افکار و عواطف نسل های گذشته امیدوار می کند، اما متأسفانه تاریخ نگاران دوران اسلامی در بررسی هر یک از جنبه های تمدن اسلامی اغلب به نوعی، دچار ناتوانی می شوند، زیرا در حالی که از ثروت عظیم منابع موجود به صورت نسخه های خطی آگاه هستند، بسیاری از این منابع پراکنده و اغلب در دسترس آنها قرار ندارد. این گفتار به ضرورت انجام تلاش های هماهنگ و مداوم برای حفظ و گردآوری ثروت پراکنده دستنویس های اسلامی و نیز بازنگری جدی متون تصحیح شده و به کارگیری افراد کارآزموده و مجرب برای انتشار متون مهم می پردازد. نویسنده در این مقاله برای توضیح بیشتر، ماجرای دو اثری که مدت زیادی مشغول تصحیح و بررسی آنها بوده، یعنی کتاب مصارعة الفلاسفة، تألیف عبدالکریم شهرستانی و دیگری مصارعة المصارع تألیف نصیرالدین طوسی را به اختصار بیان می کند.

کلید واژه: تصحیح متون؛ تصحیح انتقادی؛ نسخه های خطی؛ نسخه شناسی

✓ مشخصات مقاله چنین است:

Wilferd F. Madelung, « Manuscripts in Historical Research and Text Edition » in *The significance of Islamic manuscripts*. London: Al-Furgan Islamic Heritag Foundation, 1992, pp. 1-7.

*استاد زبان عربی در دانشگاه آکسفورد و استاد پیشین تاریخ اسلام در دانشگاه شیکاگو.
**دکترای کتابداری و اطلاع رسانی؛ عضو هیات علمی دانشگاه علوم پزشکی ایران.

گستره رشد ادبیات عرب در قرن‌های اولیه ظهور اسلام در الفهرست، کتاب معروف ابن الندیم، کتاب فروشی که در نیمه دوم قرن چهارم هجری قمری (قرن دهم میلادی) در بغداد بسیار مشهور بود، منعکس شده است. بیشتر این منابع ادبی غنی فهرست شده در این کتاب که به دست ما نرسیده و در گذشت زمان تاراج گردیده است بر این حقیقت دلالت می‌کند که بسیاری از آثار اولیه مورد بی‌توجهی قرار گرفته‌اند، زیرا دانشمندان نسل بعد اغلب آثار جدیدتر را برای آموزش و به عنوان مرجع ترجیح می‌دادند. از سوی دیگر آثار متعدد دیگری متعلق به این دوره نیز وجود دارد که یا امروزه در دسترس ما هستند یا در سایر منابع ذکر آنها رفته و یا از آنها نقل قول شده است، ولی ابن الندیم از آنها یاد نکرده است. وجود این آثار محرز است، ولی احتمالاً هیچ یک در تجارت رایج کتاب آن زمان در بغداد مهم نبوده‌اند، یا در آنجا شناخته شده بوده‌اند و به فرهنگ و سنت یک منطقه تعلق داشته‌اند.

در دوره‌های بعد، اگر چه در برخی حوزه‌های دانش، نوعی جمود فکری، عدم نوآوری و تمایلی به کارهای دایرة المعارف گونه از کارهای قبلی ملاحظه می‌گردد ولی باز فعالیت کتابت به طور کلی کاهش نمی‌یابد. به جز زبان عربی، زبان‌های دیگر نیز به ابزارهای اصلی ارتباط ادبی تبدیل شدند که قابل توجه‌ترین آنها ابتدا زبان فارسی و سپس زبان ترکی عثمانی بود. اما در برخی از حوزه‌ها، به ویژه در زمینه علوم مذهبی، زبان عربی در سراسر جهان اسلام، زبان غالب باقی ماند.

دوره کتاب خطی در جهان اسلام خیلی پیش‌تر از اروپا پدید آمد. چاپ کتاب تا پیش از قرن نوزدهم چندان قابل توجه نبود. در برخی از نواحی جهان اسلام و در جوامع کوچک، انتشار کتب به صورت خطی تا مدتی پیش هم رایج بوده است. استفاده از منابع خطی در مؤسسات آموزشی خصوصی، علاوه بر مجموعه‌های در دسترس کتابخانه‌های عمومی و موزه‌ها هنوز هم در سراسر جهان اسلام رایج است.

تاریخ‌نگار در بررسی هر یک از جنبه‌های تمدن اسلامی غالباً موقعیت خود را با نوعی احساس ناتوانی عمیق درک می‌کند، زیرا در حالی که از غنای عظیم منابع بالقوه نسخه‌های خطی آگاه است، این منابع بسیار پراکنده و غالباً در دسترس او نیستند. او بسیاری اوقات باید به ناکافی بودن و مقدماتی بودن نتایج پژوهش‌های خود که در صورت وجود منابع تغییر می‌یافت، اعتراف کند.

بنابر این مورخان اسلامی می‌بایست تلاش‌های هماهنگ و مداومی را برای گردآوری و سنجش ثروت

پراکنده دست‌نوشته‌های اسلامی آغاز کنند تا در دسترس پژوهشگران و مصححان توانا قرار بگیرد و متون بسیار مهم با تصحیح‌های انتقادی انتشار یابد. تصحیح انتقادی متون که فواید دراز مدت بسیاری را متوجه پژوهش‌های تاریخی و زبان‌شناسی می‌کند برای مورخان از اهمیت بسیاری برخوردار است، اما تصحیح انتقادی به قابل دسترس بودن کلیه نسخه‌های موجود از یک متن و بررسی همه آنها بستگی دارد. بسیاری از متون تصحیح شده، که در زمان انتشارشان بسیار مورد توجه بوده‌اند، می‌بایست از نو تصحیح شوند، زیرا نسخه‌های دیگر و بهتری از آن متون شناخته شده‌اند.

هدف اولیه تصحیح مسلماً باید ابقای متن اولیه مؤلف تا حد ممکن، به شکلی که آسان خواننده شود و افکار مؤلف را با رعایت امانت به خواننده امروزی منتقل کند، باشد. با این هدف اساسی، تصحیح‌های محققانه و انتقادی متون و انواع دیگر تصحیح‌ها حوزه گسترده‌ای از قرائت نسخ را در بر می‌گیرد. در صورتی که نسخه دست‌نویس مؤلف موجود باشد، این هدف به آسانی تحقق می‌یابد، اما چنین چیزی در مورد متون قدیمی تقریباً به ندرت ممکن است. تصحیح انتقادی را می‌توان بارها انجام داد و قرائت‌های مختلف، یادداشت‌ها، حواشی و شروحن را درباره نسخه‌های خطی موجود ارائه کرد، به طوری که خواننده بتواند درباره میزان اعتبار و گزینش‌های مصحح در متن قضاوت کند و از یادداشت‌های افزوده شده بر آن سود ببرد و ایده انتقال متن را شکل دهد. این هدف عقلاً شامل تصحیح دقیق همه نسخه‌های خطی موجود، در کنار ارائه یک متن، مرجع است. اما در عمل، اغلب هدفی غیر واقعگرایانه است، به ویژه در مواردی که از یک متن واحد ده‌ها و بلکه صدها نسخه خطی وجود دارد که بسیاری از آنها از روی یکدیگر کتابت شده‌اند. با این حال برای تصمیم‌گیری منطقی درباره آنچه باید در تصحیح انتقادی متن بیاید، مصحح می‌بایست کلیه نسخه‌های خطی موجود از آن متن را در اختیار داشته باشد.

در هنگام تصحیح متون، در صورتی که نسخه خطی مؤلف در اختیار نباشد، نیاز به مراجعه به همه یا بیش‌تر نسخه‌های خطی موجود از آن متن بیشتر است. مصحح تنها از طریق تحلیل، ارتباط نسخه‌های خطی با یکدیگر و بازسازی تاریخچه انتقال متن می‌تواند امیدوار باشد که به وظیفه خود برای احیای متن تا حد ممکن نزدیک به متن اولیه مؤلف عمل کرده است. سرانجام اینکه مسلماً به چیزی بیش از رجحان صوری و ظاهری قرائت یک نسخه بر دیگر نسخه‌ها، بر اساس قدمت آنها، نیاز هست.

بیاض (پاکنویس) را با دقت و به صورتی خوانا و واضح برای استفاده کاتبان تهیه کند. همین نکته علت برخی از اغلاط راه یافته در نسخه‌های مختلف این متن است که به آسانی می‌توان آن را اشتباه کاتب در قرائت نسخه دانست. نسخه قدیمی تر از دو نسخه شناخته شده موجود، که در فاصله کمتر از ۵۰ سال پس از مرگ مؤلف نگاشته شده است، اشتباهات متعددی را در قرائت متن آشکار می‌سازد. متأسفانه تعدادی از برگ‌های این نسخه خطی نیز گم شده و دو افتادگی بزرگ در متن ایجاد کرده است، در برخی از برگ‌های نسخه نیز جابه‌جایی وجود دارد. تصحیحی از کتاب شهرستانی براساس نسخه خطی کتابخانه گوتا (Gotha) در آلمان انجام شد و در سال ۱۹۷۶م در مصر منتشر گشت. مصحح ترتیب صحیح برگ‌ها را دریافت و افتادگی‌ها را از طریق مقایسه متن با نسخه ردیه نصیرالدین طوسی، که نقل قول‌های آن از متن شهرستانی تقریباً بسیار زیادتر بود، جبران کرد، اما او در مقایسه متنی که طوسی نقل کرده بود با قرائت‌های مختلف نسخه گوتا موفق نیست و فرصت خوبی را برای تهیه متنی کاملاً منقح از دست می‌دهد. بدیهی است نسخه‌ای که در اختیار طوسی قرار داشت به مراتب بهتر از نسخه گوتا بوده است، اما در آن نسخه نیز برخی اغلاط وجود داشته است که گاهی موجب سردرگمی طوسی نیز می‌شود.

نسخه خطی دیگری از رساله شهرستانی که چند قرن بعد نوشته شده، در کتابخانه قازان (Kazan) در جمهوری تاتارستان موجود است. مزیت این نسخه کامل بودن آن است، اما در آن اشتباهات متعددی وجود دارد که علت آن عدم آشنایی کاتبان با محتوا و موضوع متن است. ظاهراً چند برگ از متن نیز در هنگام استنساخ جابه‌جا شده است، اما کاتبان متأخر به افتادگی‌های واضح متن توجه نکرده‌اند یا آن را نادیده گرفته‌اند. اما این نسخه در کنار نسخه خطی گوتا و نقل قول‌های طوسی از آن، کمک ارزشمندی به بازیابی متن اصلی اثر می‌کند، به ویژه آنکه استنساخ مستقل دیگری را نیز نشان می‌دهد.

ظاهر اردیه طوسی بر کتاب شهرستانی نیز در شرایط جنگی و آشوب زده نوشته شده است. او در جایی از کتاب خود اظهار می‌دارد که با وجود آنکه تمایل داشته است برای اثبات بحث خود از کتاب‌های دیگر فیلسوفان شاهد بیاورد، موفق به انجام این کار نشده است، زیرا این کتاب‌ها در دسترس او نبوده‌اند و قول می‌دهد هر گاه که به کتاب‌ها دسترسی پیدا کند، مطالب مربوط را به کتاب خود بیفزاید. بدون شک زمان نگارش این کتاب، درست هنگامی بوده است که نصیرالدین طوسی، پس از سقوط قلعه

نزدیک شدن به اندیشه و سبک نگارش مؤلف نیز می‌تواند مصحح را به تصحیح دقیق‌تر متن، با وجود نسخه‌های خطی مختلف، رهنمون سازد. اما این فقط به عنوان گام نهایی قابل قبول است.

از طریق بازسازی دقیق متن اولیه و تلاش صبورانه برای نفوذ به الگوهای فکری و سبک مؤلف است که ما گاهی اوقات به آثاری دست می‌یابیم که در نگاه اول به نظر می‌رسد که به شکلی معیوب و چاره‌ناپذیر به دست ما رسیده است. برای توضیح بیشتر در اینجا به اختصار ماجرای دو اثری را که مدتی مشغول تصحیح آنها بوده‌ام بازگو می‌کنم:

این دو رساله یکی *مصارعة الفلاسفة*، تألیف شهرستانی، حکیم و کلامی قرن ششم هجری، و دیگری *مصارع المصارع* (خطاهای کشتی‌گیر) تألیف نصیرالدین طوسی، فیلسوف و ستاره شناس قرن هفتم هجری است. شهرستانی در رساله خود عقاید متافیزیک و فلسفه وجودی ابن سینا را بر اساس آنچه او به عنوان حکمت پیامبرانه تشریح می‌نماید رد می‌کند، و نصیرالدین طوسی نیز در رساله خود عقاید شهرستانی را رد می‌کند و از نگرش فلسفی ابن سینا دفاع می‌نماید. این جدل، مشابه تناقض مشهور میان غزالی و ابن رشد است که غزالی ابتدا دیدگاه‌های کلامی فیلسوفان مسلمان را رد می‌کند و بعد ابن رشد از آن دفاع می‌نماید. به هر حال بحث و جدل میان شهرستانی و طوسی عمده‌تأ نشناخته باقی مانده است؛ زیرا نسخه‌هایی که از رساله‌های آنها باقی مانده است بسیار تحریف شده است.

این دو رساله حتی در هنگام تحریر اولیه‌شان قربانی شرایط جنگ شدند. شهرستانی به خوانندگان خود می‌گوید که قادر به تکمیل اثر خود، که مناظره‌ای درباره هفت موضوع مهم بحث‌انگیز است، نبوده است؛ زیرا "بلایا و اوضاع اسف‌بار"ی در زمان او رخ داده و او مجبور گردیده است که در دو فصل آخر فقط شرح مختصری از مسائل را بدون ارائه راه حل بیان کند. این کتاب به یکی از رجال شهر ترمذ - نزدیک مرز خراسان که این کتاب ظاهرأ در آنجا نوشته شده - تقدیم شده است. اشاره به "بلایا و اوضاع اسف‌بار" در واقع به شکست شدید سلطان سنجر سلجوق از ترک‌های قراختای در سال ۵۳۶ ق (۱۱۴۱ م) مربوط می‌شود که موجب شد شهرستانی به سرعت آنجا را ترک کند و به غرب ایران پناه ببرد، اما در آنجا نیز مجال اتمام کتابش را که در پی آن بود نیافت.

شهرستانی نسخه مسوده (چرک نویس) را شتابزده به اتمام می‌رساند و به احتمال زیاد نمی‌تواند نسخه

الموت، بدون خواست خود با ارتش مغول در لشکرکشی برای فتح ایران و عراق همراه بوده است. او بعدها، پس از تکمیل مسودهٔ اثرش، توانست ارجاعات لازم را بدان بیفزاید که در نسخه‌های خطی که از کتاب او در ایران موجود است، وجود دارند.

کتاب نصیرالدین طوسی بر اساس نسخه‌های خطی موجود در ایران در سال ۱۹۸۵ م تصحیح شد و به چاپ رسید. این چاپ آشفتگی بسیار این نسخه‌های خطی را در متن نشان می‌دهد که ظاهراً همگی از روی نسخه بسیار مغلوپی نوشته شده‌اند. در این چاپ دو بخش بزرگ از متن جابه‌جا شده است که احتمالاً ناشی از جابه‌جایی اوراق در آن نسخهٔ مغلوپ بوده است. در قسمت دیگری از کتاب یک برگ افتاده که فقدان آن با نقل متن از کتاب شهرستانی جبران شده است. در سراسر متن شواهد بسیاری وجود دارد که نشان می‌دهد تلاش‌های ناشیانه‌ای برای معنی‌دار کردن جملات تحریف شده طوسی در مرحلهٔ آغازین و «بهبود» متن از طریق تهیهٔ یادداشت‌ها و انجام اصلاحات صورت گرفته است. در نتیجه، بسیاری از مباحثی که طوسی مطرح می‌کند غیر قابل فهم است و به سختی می‌توان متن صحیح را از این نسخه استخراج کرد.

اما این وضعیت با کشف یک نسخه خطی در استانبول که به دورهٔ متفاوتی تعلق دارد، تغییر یافت. باید خاطر نشان کرد که نام طوسی، مؤلف کتاب، در این نسخه ذکر نشده و امروزه تنها بر اساس شباهت کامل متن با نسخهٔ ایرانی قابل شناسایی است. طوسی مدتی پس از تکمیل اولین مسودهٔ خود ارجاعات لازم را از کتاب‌های فیلسوفان به متن خود افزود. بنابراین می‌توان چنین استنباط کرد که طوسی کتاب خود را در دو مرحله منتشر نمود، یا اجازهٔ نسخه برداری داد؛ و در مرحلهٔ اول شاید عمداً نام خود را در کتاب ذکر نکرده باشد.

نسخهٔ استانبول فاقد جابه‌جایی‌های نسخهٔ ایرانی است و افتادگی متن که در آنجا حاصل گم شدن یک برگ از نسخه است در اینجا وجود ندارد. بررسی بیش‌تر نشان می‌دهد که ظاهراً نسخهٔ استانبول متن بسیار بهتری است. قرائت‌هایی که از نقل قول‌های کتاب شهرستانی وجود دارد انطباق هر چه بیش‌تر آن را با قرائت‌های بیش‌تر نسخه‌های خطی آن اثر نشان می‌دهد. متن نسخهٔ ایرانی شامل برخی اصلاحات است که به احتمال زیاد خود طوسی در نسخهٔ اصل، احتمالاً هنگامی که ارجاعات لازم

برگی از نسخهٔ مصارع المصارع، از خواجه نصیرالدین طوسی، کتابت از سدهٔ ۱۳ هجری، کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۷۱۷

را از کتاب‌های فیلسوفان دیگر اضافه می‌کرده، انجام داده است. اما او تمامی متن مسوده را بازبینی نکرده و نسخهٔ بیاض نهایی را تهیه نکرده است. لذا در هر دو نسخه لغزش‌ها و کاستی‌هایی در بحث وجود دارد که ظاهراً نتیجهٔ شتابزدگی در نوشتن بوده است، و برخی دیگر از اشتباهات هم احتمالاً بر اثر دشواری‌های قرائت نسخه مسوده به وجود آمده است. اکثر تفاوت‌های موجود میان متن نسخهٔ ایرانی و نسخهٔ استانبول به روشنی حاکی از تغییرات بعدی و افزوده‌های فرد دیگری است.

نسخهٔ خطی استانبول نیز عاری از خطا و مشکل نیست. یافتن حداقل یک نسخهٔ دیگر از متن اولیه این کتاب مسلماً بسیار امیدوارکننده خواهد بود. اما با توجه به گسترهٔ وسیع نسخه‌های خطی موجود، انتظار می‌رود که آن نسخه حق مطلب را دربارهٔ اندیشه‌های اصلی و سبک شهرستانی و نصیرالدین طوسی ادا کند.

[۱]. نصیرالدین طوسی، مصارع المصارع، با اهتمام سید محمود مرعشی نجفی، تحقیق حسن المعزی، قم: مکتبهٔ آیه الله المرعشی النجفی، ۱۳۶۳/۲۰۰۵، نامهٔ بهارستان.